

Острозька давніна.
Ostriv, 2013. – Вип. 2. – С. 99-113.

Наталія Бондар

ФІЛІГРАНІ ПРИМІРНИКІВ «КНИГИ О ПОСТНИЧЕСТВІ» ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО 1594 Р. ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОСТРОЗЬКОГО ВИДАВНИЧОГО ОСЕРЕДКУ

У березні 1594 р. в Острозі вийшла друком «Книга о постничестві» Василія Великого (бл. 330–379), архієпископа Кесарійського, одного з найвидатніших представників християнської патристики. В Україні здавна набули широкого розповсюдження його аскетичні повчання про піст та чернече життя. «Книга о постничестві», тобто «Книга про піст», служила основоположною працею православного чернецтва.

Стосовно історії видання книги відомо небагато, насамперед те, що вміщено у її передмовах та післямовах. Так, у післямові зазначено, що «Сіа книга Васілій Велікій повеленіемъ и власнымъ коштомъ и накладомъ, трудомъ и промысломъ ясне освещоного велможного кн[я]жати Константіна Константіновича Острозского, воеводы Киевского, маршалка земли Волынское, старосты Владимирского, в лѣто от создания миру 7102 [= 1594], а от по плоти рождества Г[оспод]а Б[о]га и Сп[а]са нашего Иc[уса] X[рист]а афчд [= 1594] м[ѣс]ца марта г[оду] [= 3] дня. З друкарнѣ Острозское выдана есть». У передмові до читачів повідомляється, що друкарня князя В.-К. Острозького вже видала «Ветхаго же и Нового Завѣту Библію і іншихъ книгъ немало», а тепер друкує твір «Василія Великаго на исцеленіе внутрьнего ч[ѣловѣ]ка». Дату закінчення роботи вміщено на титулі, а герб князя Костянтина Острозького на звороті титулу. До документального матеріалу можна також залиучити й невелике зображення замку, вірогідно Острозького¹, на гравюрі із Василіем Великим. Інших даних стосовно цього видання немає як у самій книзі, так і у документальних джерелах. Тираж книжки, як і всіх інших стародруків, опублікованих в Острозі, не встановлений, однак значна кількість збережених примірників, а зараз їх фіксується понад 100², свідчить про доволі великий наклад. Скориставшись однією з методик вирахування тиражу шляхом співставлення кількості збережених та надрукованих примірників, як 1 до 20, будемо вважати, що тираж був близьким до двох тисяч³.

¹ Гусева А.А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в.: Сводный каталог: Кн. 1–2. – Москва, 2003. – Т. 2. – С. 907.

² Там само. – С. 908.

³ Скористаємося інформацією про тираж московського видання Апостола друку

Усього видання «Книги о постничестві» Василія Великого містить 604 аркуші, організованих у чотири рахунки, у першому 8 ненумерованих аркушів, у наступних відповідно по 160, 292, 143 нумерованих. Стародрук складається із 151 чотириаркушного зошита, сигнатур, тобто друкованої нумерації зошитів, не має. Загалом використання чотириаркушних зошитів для великоформатних видань є доволі рідкісним. У попередньому виданні – Острозький Біблій 1581 р., зошити були шестиаркушними. Вцілому для видань формату у двійку найрозповсюдженішою була практика застосування восьмиаркушних зошитів.

Стосовно того, хто керував на той час діяльністю друкарні, а відтак безпосередньо був причетний до друкування цієї книги, конкретних відомостей немає. Формальні ознаки вказують на відмінні видавничі та друкарські особливості порівняно з Острозькою Біблією 1581 р. У наступному за часом після «Книги о постничестві» виданні – «Маргариті» Іоанна Златоуста 1595 р., вказано ініціали друкаря «ВА», що розшифровується як «Василій Анаксіос», тобто «недостойний», – йдеться про Василія Суразького Малюшицького. Можливо, він також брав участь у підготовці до друку твору Василія Великого.

Оскільки джерельна база для дослідження історії друку «Книги о постничестві» Василія Великого 1594 р. вкрай обмежена, а архів друкарні не зберігся (якщо взагалі існував), важливими є будь-які відомості про вихід книги. Одним із вартісних, однак мало вивчених джерел є водяні знаки паперу, використаного для її друкування. Загалом дослідження водяних знаків стародрукованих пам'яток має доволі широкий спектр застосування. За їх допомогою можна:

- вивчати історію закупівлі паперу;
- відтворити історію друкування книги, в тому числі почерговість появи її окремих частин, ілюстрацій тощо;
- виявити варіанти друку;
- підтвердити автентичність примірників;
- розрізнати схожі між собою видання;
- віднайти вставні аркуші, що належать до іншого видання;
- виокремити аркуші різних видань, змішаних у межах одного примірника та ін.

При підготовці публікації аналіз філіграней «Книги о постничестві» Василія Великого 1594 р. здійснено на матеріалі паперу 8 примірників збірки Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського та одного примірника Острозького історико-культурного заповідника⁴ (близько 2 700 водяних

Андроніка Невежі 1597 р. у 1050 примірників, зазначений у його післямові. У сучасних дослідженнях [Гусєва А. А. Іздания кирилловского шрифта... – С. 1075] фіксується 59 збережених примірників цього видання, тобто 1/20 тиражу.

⁴ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського (далі скорочення: НБУВ). – Відділ стародруків. – Шифри Кир.656, Кир.657, Кир.658, Кир.659; Кир.744; Кир.1193п, Кир.1194п,

знаків). У публікаціях наших попередників ми не виявили жодних відомостей про проведення філігранологічного аналізу паперу цього видання.

Повний примірник «Книги о постничестві» Василія Великого містить 302 сюжетних філіграні. У процесі дослідження цього видання було виявлено філіграні десяти сюжетів у такому співвідношенні: Пулкозіц або Голова бика в округлому картуші (іл. 8) – 24%; Топор в кількох різних варіантах (іл. 1–6) – 24%; Башти в овальному картуші (іл. 7) – 14%; Абданк (іл. 11) – 11%; Ястжембець в бароковому картуші (іл. 10) – 11%; Лебідь в лінійному картуші (іл. 12) – 8%; неатрибутовані філіграні (іл. 9) – 4%; не встановлено знаків за браком аркушів – 4%. По декілька разів виявлено знаки Єліта в бароковому картуші (іл. 15, 18); Любич в бароковому картуші (іл. 13, 14, 16) та Герб з вертикальними хвилястими лініями (іл. 17).

Одразу ж відмітимо, що до неатрибутованих філіграней (4%) може долучитися ще якась частина водяних знаків, ідентифікованих як Пулкозіц / Голова бика або Башти, оскільки вони мають подібні між собою обриси, і саме ці знаки в багатьох випадках проглядають дуже погано. І неатрибутовані знаки, і частина із віднесених до двох вказаних сюжетів відзначаються не тільки неякісними відбитками, а й значно здеформованою арматурою на сітці, що ускладнює, а подеколи й унеможливлює їх ідентифікацію. Папір із невстановленими знаками поганої якості, тонкий, ламкий, із проривами.

Перегляд примірників «Книги о постничестві» Василія Великого дозволив зафіксувати один цікавий факт, – у двох із дев'яти примірників бракує в останньому рахунку цілих зошитів, вони не втрачені у процесі побутування книжки, а є недокомплектованими у друкарні. Аркуш одразу ж зумисне не вставлялися в примірники. Вочевидь, через невстановлені обставини було надруковано меншу кількість аркушів останнього рахунку, ніж було потрібно. Оскільки аркуші так і не були додруковані, вірогідно, дещо пізніше збиралися для продажу такі неповні примірники. Більш переконливі аргументи надасть перегляд більшого масиву примірників цього видання. Загалом практика збирання та розповсюдження неповних, некомплектних примірників або надрукованих на неякісному папері, скомпонованих із залишків різних видань, була пошириною в українських друкарнях.

У примірнику *Kirp. 4477n* бракує аркушів 13–16, 29–32, 45–48, 61–64, 77–80, 93–96 четвертого рахунку, а також всіх аркушів після арк. 117 цього ж рахунку. У примірнику *Kirp. 1193n* бракує аркушів 1–4, 17–20, 33–36, 49–52, 65–68, 81–85, 97–100, 113–117 четвертого рахунку, а також 269–276 третього рахунку. Варто відзначити й те, що обидва некомплектні примірники без аркушів походять зі збірки Києво-Печерської лаври. Відомо, що у лаврській бібліотеці в останніх десятиліттях XVII ст. також вже була певна кількість

Кир.4477п; Острозький державний історико-культурний заповідник. – Шифр 938/15. Дев'ять одиниць зберігання у фондах НБУВ представляють 8 примірників «Книги о постничестві» Василія Великого, оскільки примірники *Kirp. 659* та *Kirp. 658* є двома частинами однієї книги.

некомплектних примірників Острозької Біблії 1581 р. Наскільки широко представлені в інших збірках неповні примірники «Книги о постничестві» Василія Великого, покаже подальше дослідження.

Варте уваги те, що для друкування восьми початкових ненумерованих аркушів використаний виключно папір із водяними знаками сюжету Топор без півмісяця в кількох видозмінах, який є дуже цупким, білим, і набагато якіснішим від усіх інших видів паперу, виявлених у примірниках цього видання. Тобто на початку роботи друкарня орієнтувалася на публікацію «Книги о постничестві» на високоякісному папері, однак у процесі друкування наміри видавців змінилися. Найгірший папір виявлений на аркушах третього та четвертого рахунків, де трапляється також значна кількість перебивок тексту на сусідні аркуші. Очевидно, невисокі аркуші збиралися у повні примірники, а це свідчить про те, що останні частини «Книги о постничестві» Василія Великого друкувалися поспіхом за несприятливих умов. Звичайно, цей висновок потребує додаткових фактографічних доказів.

Проведений нами аналіз свідчить, що у примірниках не лише синхронно прослідовується зміна паперу у відповідності із розподілом тексту видання, тобто відповідно до його частин (і рахунків аркушів), але й помітні зміни паперу в межах цих складових. Наприклад, зміна водяних знаків фіксується ї після аркуша 43 III рах. – папір із філігранями Топор під півмісяцем та Абданк змінюють філіграні Башти.

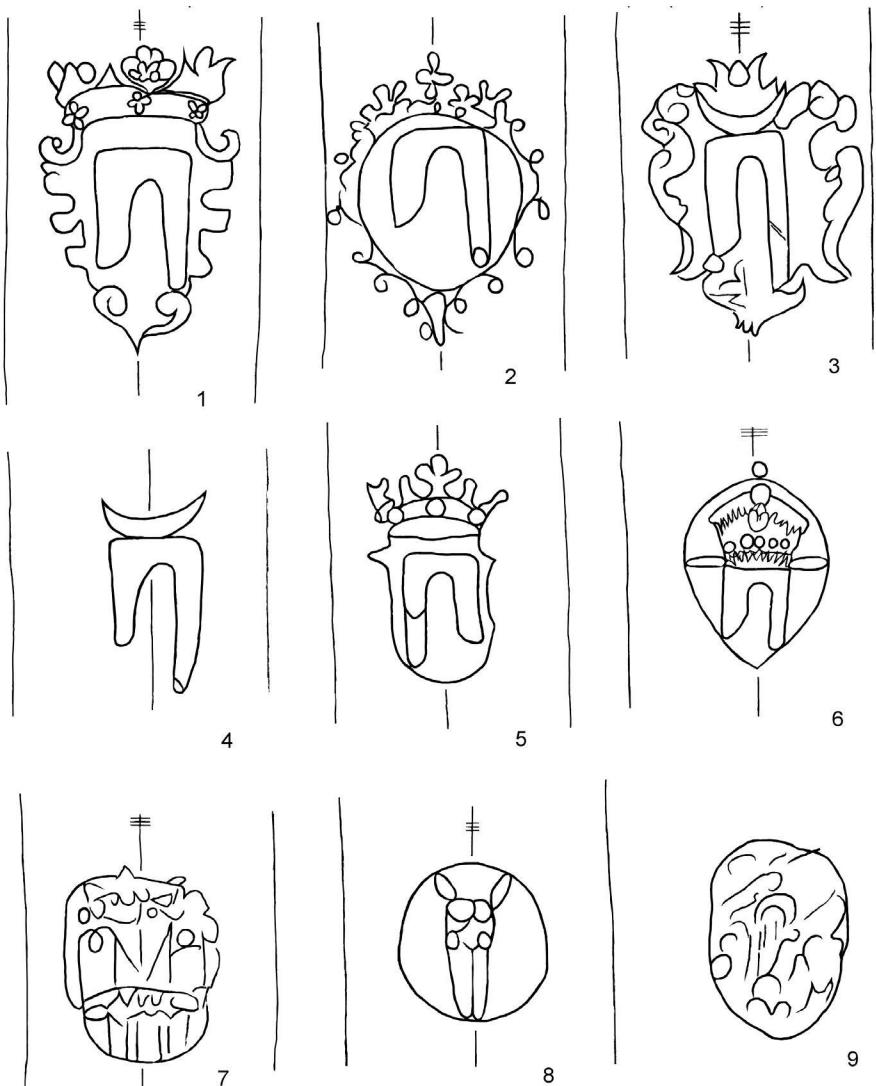
Стосовно походження паперу, то знаки не завжди дозволяють точно встановити місце його виробництва, хоча більшість з цих знаків вказують на підкраківські папірні. Далі ми коротко зупинимося на походженні кожної із філіганей. Відмітимо також, що лише папір із філіганями Голова бика та Башти не було використано при друкуванні Острозької Біблії, всі інші перераховані марки паперу там застосовувалися⁵. Відтак попри час, зміну складу видавничого осередку та працівників друкарні ринки придбання паперу частково залишилися без змін.

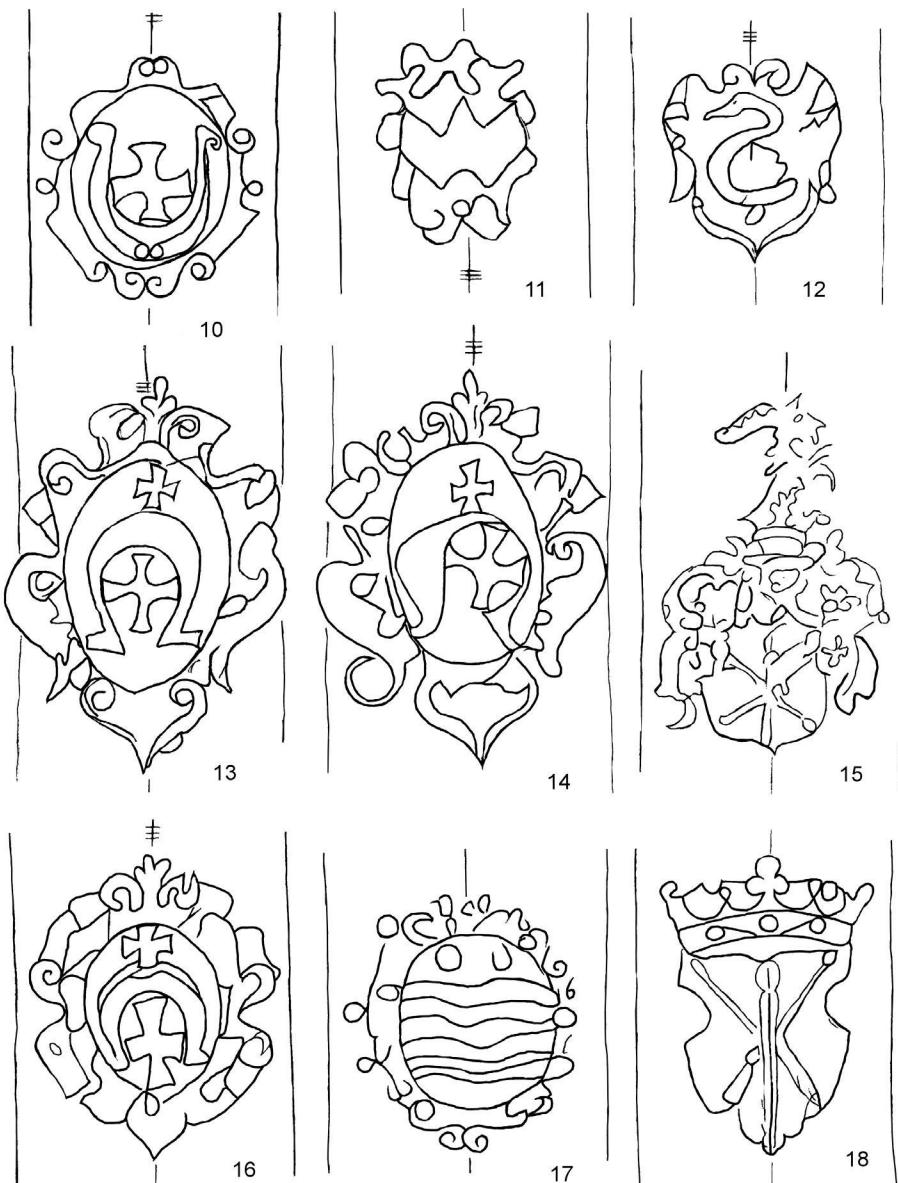
Як ми зазначили, найбільш репрезентованим при друкуванні тиражу острозької «Книги о постничестві» Василія Великого став папір із філіганями Голова бика та Топор.

---

⁵ Детально про папір Острозької Біблії – див. Бондар Н.П. Філігранологічний аналіз примірників острозької Біблії 1581 р. як джерело історико-книгознавчих досліджень // Наукові праці НБУВ. – Вип. 28. – Київ, 2010. – С. 288–302; Вона ж. К вопросу о существовании двух вариантов или изданий Острожской Библии 1581 г: филитранологический анализ экземпляров // Язык, книга и традиционная культура позднего русского средневековья в жизни своего времени, в науке, музейной и библиотечной работе XXI в.: Труды II Междунар. научн. конф. – Москва, 2011. – С. 174–190.

Філіграні «Книги о постничестві» Василія Великого
(Острів, 1594)

Філігрань *Topor* фіксується щонайменше у шести різних варіантах:

- 1) у великому бароковому картуші під короною (іл. 1);
- 2) у меншому лінійному картуші під короною (іл. 5);
- 3) в округлому картуші під короною (іл. 2);
- 4) у невеликому овальному картуші разом із короною (іл. 6);
- 5) під півмісяцем без картуша (іл. 4);
- 6) під півмісяцем у бароковому картуші (іл. 3).

Філігрань Топор представлена у примірниках від 43 до 116 разів. Причому саме ця філігрань відіграє роль своєрідного маркера, оскільки у двох примірниках – *Kip.656* та *Kip.4477n* – вона виявлена відповідно 115 та 116 разів, в інших шести – від 43 до 51. Відтак класифікуються дві групи примірників із відмінними філігранями на аркушах другого рахунку. Порівняння двох примірників із різних груп не показало відмінностей у наборі, відтак друк тексту на відмінному папері здійснювався одночасно. Порівняння якості паперу Топор із її замінником на аркушах II рахунку – філігранню Башти показує кращу якість паперу із Топором. Він тонший та біліший. Однак, попри це, такий папір був не дуже придатним для друкування (як і більшість паперу, що виготовлялася в той час), оскільки при друкуванні з обох боків проступав текст зі звороту. Тому однозначно класифікувати папір як якісний та менш якісний поки що ми не можемо. Можливо, при друкуванні навпаки надавалася перевага паперу зі знаком Башти, а не Топор.

В кінці XVI ст. – на початку XVII ст. на теренах Речі Посполитої (у тому числі в українських землях) побутувала велика кількість паперу з водяними знаками у вигляді сокири у найрізноманітніших варіантах її зображення⁶. Походження цих філіграней традиційно пов'язується з папірнями у власності магнатського роду Тенчинських герба Топор. Так, Топор без картуша, як правило, співвідноситься з підкраківськими папірнями Тенчинських у їх маєтностях Тенчинеку та Кшешовіцах⁷. Ще одна папірня в Любліні контролювалася представниками цього роду, які тривалий час аж до кінця XVI ст. обіймали уряд люблінського старости. Після смерті в 1593 р. войницького каштеляна і люблінського старости Яна Тенчинського ця папірня вийшла з-під юрисдикції роду. Оскільки її продукція вже не маркувалася родовим гербом Тенчинських⁸, будемо вважати, що використаний для друкування «Книги о постничестві» папір зі знаком Топор мав, вірогідніше, підкраківське походження. Відмітимо й те, що папір із філігранями Топор під коро-

⁶ Мякишев В. П. Бумажные секреты Мамоничей // Федоровские чтения. 2005. – Москва, 2005. – С. 203-204; Dąbrowski J., Siniarska-Czaplicka J. Rękodzieło papiernicze. – Warszawa, 1991. – S. 327.

⁷ Siniarska-Czaplicka J. Filigrany papierni polożonych na obszarze Rzeczypospolitej polskiej od początku XV do połowy XVIII wieku. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969. – S. 19-20.

⁸ Там само.

ною в картуші та Топор під півмісяцем без картуша широко представлений у примірниках Острозької Біблії обох варіантів.

Наступну філігрань ми умовно назвали *Пулкозіц* або *Голова бика* (іл. 8), хоча це може бути зображення герба Пулкозіц (тобто зображення осла чи козла), або Голова бика. Такий знак складає 24% від загальної кількості використаного паперу. Трапляється в різних примірниках від 57 до 87 разів у чіткому зображені на аркушах третього (починаючи з аркуша 146) та четвертого рахунків, тобто замінює попередню партію паперу зі знаками Топор під півмісяцем та Абданк. На аркушах третього та четвертого рахунків папір зі знаком Пулкозіц / Голова бика виявлений разом із двома іншими видами – Лебідь та Ястжембец.

Філіграні подібного типу, розшифровані як Голова бика, належать до найбільш поширених у різних країнах Європи впродовж XV–XVI ст. Для нас більш цікавий той папір, що виготовлявся в Малопольщі. Ядвіга Сінярська-Чапліцька зазначає, що подібний папір, який вона збирає в групу знаків Пулкозіц, хоча зображення в більшості випадків дуже нечітке, і швидше нагадує голову бика, а не осла чи козла, виготовлявся у Сельці (Седльці), що зараз є частиною Сосновця⁹. Варто відмітити й те, що Я. Сінярська-Чапліцька серед філіграней, об'єднаних під назвою Пулкозіц, вміщує і знаки з дуже здеформованим зображенням¹⁰, що подібні до неіндифікованих нами філіграней (іл. 9). Забігаючи наперед, зазначимо, що виробництво більшості інших видів паперу з «Книги о постничестві» локалізується поблизу Krakова, тому не виключено, що підприємство, яке випускало папір Пулкозіц / Голова бика, варто шукати в цьому ж регіоні.

У публікації Владзімежа Будки зазначається, що майстри з Седльця під Сосновцем у Krakівському повіті належали до цеху Krakівських папірників¹¹. Можливо, саме цим пояснюється розповсюдження паперу через Krakів. Власником папірні був Валентин Кляйнер, що оженився на доньці Krakівського золотаря і власника Седльця Яроша Бреннера. Валентин Кляйнер послуговувався шляхетським гербом Пулкозіц роду Мінорів¹². На час друкування «Книги о постничестві» власникам папірні були сини В. Кляйнера-Мінора. Той же В. Будка відмічає використання виготовленого тут паперу у острозькому виданні Василія Великого¹³.

Водяний знак *Bashiti* (іл. 7) (інакше Вежі, Гжимала) становить 14% використаного паперу, виявлений від 5 до 67 разів на примірник. Велика різниця у представленні знаку в різних примірниках пояснюється тим, що в двох

⁹ Siniarska-Czaplicka J. Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej polskiej od początku XV do połowy XVIII wieku. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969. – S. 17.

¹⁰ Там само. – Tabl. 156, № 835-836.

¹¹ Budka W. Antologia prac historyka papiernictwa Włodzimierza Budki / Redaktor naukowy Józef Dąbrowski. –Duszynki Zdrój, 2009. – S. 91.

¹² Siniarska-Czaplicka J. Filigrany papierni... – S. 17.

¹³ Budka W. Antologia prac historyka papiernictwa Włodzimierza Budki. – S. 225.

примірниках, де аркуші другого рахунку надруковані на папері з філігранню Топор, філіграней Башта значно менше (в одному із цих примірників бракує також значної кількості аркушів четвертого рахунку).

Іноді відбиток філіграні чіткий, іноді трапляється із доволі розмитими контурами. Походження його дослідниками не встановлене, символіка із зображенням башт активно використовувалася різними папірнями Європи¹⁴. Я. Сінярська-Чаплицька зазначає, що подібний папір вироблявся у Старчичнові, зображуючи герб розташованого поруч міста Олькуша¹⁵.

Папір із філігранню *Абданк* (інакше Скарбек, Три гори) із завитками (іл. 11) у кількох подібних варіантах складає 11% усього паперу, використано його від 29 до 36 разів на примірник. Трапляється виключно на аркушах 13-160 третього рахунку разом із папером Топор під півмісяцем в картуші та без картуша. Походження водяного знаку Абданк дослідники пов'язують, насамперед, із папірнею в Могилі під Krakowom¹⁶.

Водяний знак *Лебідь* (Дунін) (іл. 12) фіксується у 8% паперу, трапляється від 19 до 28 разів на аркушах від 142 третього рахунку до 115 четвертого рахунку разом зі знаками Башти, Ястжембець, Голова бика. Філігрань зображує геральдичного лебедя у лінійному картуші. Папір із Лебедем виготовляла одна з папірень неподалік Krakowa, оскільки велика кількість такого паперу використовувалася при друкуванні місцевих видань¹⁷. У дослідженнях відзначається, що такий папір вироблявся також папірнею у Могилі під Krakowom, що була у власності Андрія Дуніна-Шпota¹⁸, зображуючи його родовий герб. Однак папірня A. Dunina-Шpota випускала маркований Лебедем папір раніше, а місце виробництва паперу з водяним знаком того ж сюжету з Лебедем у 1580–1600 рр. поки не локалізоване. У цей час Могильська папірня, як ми відмітили, виготовляла папір із гербом Абданк.

На 11% репрезентований у складі примірників видання папір із водяним знаком *Ястжембець* (іл. 10), тобто підкова, обернута кінцями догори із вписанім в неї хрестом. Подібний папір трапляється від 29 до 36 разів в різних примірниках на аркушах третього та четвертого рахунків між аркушами 142 третього та 125 четвертого рахунків. Він має вигляд герба в округлому бароковому картуші без корони. У філігранознавчих публікаціях вказується на виробництво такого паперу в Оклесні під Krakowom¹⁹. У праці В. Будки подібні до виявлених водяні знаки атрибутовано папірні в Оклесні, однак продукцію зі схожими за сюжетом філігранями в пишніших барокових карту-

¹⁴ Ляуцявічюс Э. Бумага в Литве в XV – XVII веках. – Вильнюс, 1979. – С. 93-94.

¹⁵ Siniarska-Czaplicka J. Filigrany papierni... – S. 9.

¹⁶ Ляуцявічюс Э. Бумага в Литве в XV – XVII веках. – С. 99. У наші дні Могила становить ділянку м. Krakova.

¹⁷ Там само. – С. 98-99.

¹⁸ Siniarska-Czaplicka J. Filigrany papierni... – S. 14.

¹⁹ Мякишев В. П. Бумажные секреты Мамоничей. – С. 205.

шах під коронами виготовляла також папірня у Грембениці під Krakowem²⁰.

Варто відмітити, що цей папір був широко вживаний при друкуванні Острозької Біблії, – видозміна у картуші під короною склала близько 40% загальної кількості паперу одного із варіантів видання, видозміна знаку у картуші під митрою (інфулою) – ще 10% того ж варіанту.

До рідкісних у складі примірників «Книги о постничестві» Василія Великого належить папір з гербом *Єліта* (іл. 15, 18), що являє собою зображення трьох перехрещених списів у картуші. Його вдалося виявити в двох примірниках із відмінним від інших папером на початкових аркушах другого рахунку – *Kirp.656* – 5 аркушів, *Kirp.4477n* – 4 аркуші, причому в одному випадку (*Kirp.656*, арк. 18 II рах.), водяний знак має вигляд барокового картуша з гербом Єліта, з Козлом у наверші, на інших аркушах – у лінійному картуші під короною. Що стосується походження філіграні Єліта, то її варіанти дослідники співвідносять із польською папірнею у Вільковичах під Krakowem²¹, власниками якої були краківські міщани Вільчковські герба Єліта²². На українських землях папір зі схожими філіграми вироблявся у Лівчицькій папірні під Львовом²³, що перебула у власності С. Коритки герба Єліта²⁴, де майстром працював Валентин Кмеллер. Документи фіксують Лівчицьку папірню починаючи з 1590 р.²⁵, однак підльвівське походження використаного тут паперу, причому високої якості, викликає у нас сумніви. Маркований водяним знаком Єліта папір також виробляли у Чесанові Белзького воєводства²⁶. Виявлення серед паперу Єліта в лінійному картуші під короною філіграні іншого малюнку з тим самим гербом свідчить про їх спільне походження. В тій самій партії був і папір Топор в картуші без півмісяця.

Так само у малих кількостях виявлений у складі примірників «Книги о постничестві» папір зі знаком *Любич* (іл. 13, 14, 16), що має вигляд підкови, оберненої кінцями донизу, із вписаним в неї хрестом, і таким само хрестом зверху. Загальний аналіз розміщення філіганей у примірнику свідчить про надходження паперу до друкарні у достатньо великих партіях. Однак фіксація знаку Любич виключно в одному й тому ж зошиті (зошит 112 – аркуші 277–280), в якому не трапляються інші знаки, ставить таку гіпотезу під сумнів або ж свідчить про окреме друкування цього фрагменту тексту. Порівняння тексту різних примірників не виявило варіантів набору.

²⁰ Budka W. Antologia prac historyka papiernictwa Włodzimierza Budki. – S. 280 (Оклесна), S. 275 (Грембениця).

²¹ Вільковичі – зараз дільниця м. Krakowa.

²² Siniarska-Czaplicka J. Filigrany papierni... – S. 10.

²³ Лівчиці – зараз село Городоцького району Львівської області.

²⁴ Мацюк О.Я. Історія українського паперу. – Київ, 1994. – С. 52-53.

²⁵ Мацюк О.Я. Папір та філіграні на українських землях: XVI – початок XX століття. – Київ, 1974. – С. 48.

²⁶ Мацюк О.Я. Бумага заблудовских изданий // Иван Федоров и восточнославянское книгопечатание. – Минск, 1984. – С. 130-136.

Про походження паперу зі знаком Любич відомостей немає, однак дослідники схиляються до думки про його підкраківське виробництво, оскільки він доволі широко використаний у місцевих виданнях. В. Будка приписує випуск цього паперу млину у Грембениці біля Прондника, що неподалік Кракова, коли мастність перейшла до нащадків Шимона Луковського герба Любич²⁷.

До рідкісних, однак невипадкових належить папір із філігранню у вигляді гербового картуша з кількома вертикальними хвилястими лініями (іл. 17). На жаль, нам не вдалося віднайти подібного гербового зображення з теренів Речі Посполитої. Цей знак виявлений у двох примірниках по одному разу: примірник *Kipr.657* – арк. 60 II рах.; примірник *Kipr.1193n* – арк. 55 II рах., обидва разу приблизно в тому ж місці, на аркушах сусідніх 16-го та 17-го зошитів поряд із аркушами з філіграми Башти. Кілька аркушів такого ж паперу трапилося і в наступному острозькому виданні – «Маргариті» Іоанна Златоуста 1595 р. Оскільки ці аркуші із невстановленим знаком трапилися саме серед паперу, що розповсюджувався через Краків, вони теж мали підкраківське походження.

Аналіз філіраней паперу, використаного для друкування «Книги о постничестві» Василія Великого 1594 р., підводить до розгляду питання про те, чи не міг котрийсь із його різновидів вироблятися в Острозі. Дослідникам відомо, що діяльність більшості друкарень, особливо коли йшлося про випуск великоформатних багатотиражних видань, спонукала власників та видавців ініціювати й виробництво паперу. В більшості випадків спроби були частіше безуспішними, ніж успішними. Поки що можемо сказати, що жодний із використаних тут видів паперу ніяк не пов’язується з виробництвом в Острозі.

Якщо звернутися до скіпух відомостей про острозьку папірню, то її діяльність, на думку дослідників, розпочинається із 1595 р., коли вийшов друком «Маргарит» Іоанна Златоустого. На думку Мечислава Гембаровича і Ореста Мацюка, при його друкуванні було використано в тому числі й папір острозького виробництва²⁸. Відтак, саме випуск «Книги о постничестві» 1594 р. ї спонукав до фундації місцевої папірні. Разом з тим, варто підкреслити, що посторінковий перегляд п’яти примірників «Маргариту» з фондів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (чотири з яких повні), не продемонстрував жодного аркуша паперу острозького виробництва. Таким чином, напрошується висновок про те, що М. Гембарович, який, на жаль, не вказав, з якого саме примірника і з якого аркуша знято опубліковані філіграні, мав справу із примірником з певними особливостями або ж дослідник помилився.

²⁷ Мякишев В. П. Бумажные секреты Мамоничей. – С. 204-205; Papiernie w Polsce XVI wieku: prace F. Piekosińskiego, J. Ptaśnika, K. Pieckarskiego / Pod red. W. Budki. – Wrocław, 1971. – S. 55.

²⁸ Gębarowicz M. Z dziejów papiernictwa XVI–XVIII w. // Roczniki biblioteczne. – Wrocław–Warszawa, 1966. – T. 10, z. 1-2. – S. 56. – № 113, 114; Мацюк О.Я. Острозька папірня кінця XVI–XVII ст. // Острозька давніна. – Львів, 1995. – Вип. 1. – С. 37-39: іл.

Відтак констатуємо, що для друкування було використано папір підкраківського походження. Острозький папір у виданні не фіксується. Використано окремі знаки, що були вжиті у попередніх острозьких виданнях, зокрема, Біблії 1581 р., а також нові види паперу, що до того в острозькій друкарні не з'являлися – Пулкозіц / Голова бика, Башти, Любич, Герб з хвилястими смугами. У наступному острозькому виданні – «Маргариті» Іоанна Златоустого 1595 р., нам вдалося виявити папір таких видів – Голова бика, Колоски, Доліва, Лебідь у картуші, Башти, Топор у картуші із завитками, Топор під півмісяцем у картуші із завитками, Леліва, Герб з горизонтальними хвилястими смугами. Як бачимо, частково види використаного тут паперу збігаються з папером «Книги о постничестві», частково вони відмінні.

* * *

Окрім загальної характеристики паперу «Книги о постничестві» Василія Великого на прикладі примірників Києва та Острога хочеться зауважити й на певних особливостях окремих примірників, які також пов’язані із філігранознавчим дослідженням, що привели нас до цікавих, а подеколи й неочікуваних висновків. Насамперед, варто звернути увагу на припалітурні аркуші, застосовані для обклейки дощок оправи примірника *Kirp.1194n*, на яких вдалося шляхом «протирання» виявити таку ж філігрань Ястжембець у округлому бароковому картуші, як і на папері самого видання «Книги о постничестві» (подібна до № 10). Такий припалітурний папір може вказувати на те, що оправа для книги була виготовлена невдовзі після її друкування. Щодо її оформлення, то на верхній кришці уміщено ромбовидний середник із випуклим неорнаментованим овалом у центрі, наріжники у вигляді рослинних шнурів, кілька рамок, одна з яких із профільними людськими зображеннями між рослинними віньєтками, інша з рослинним орнаментом, та ще кілька лінійних різної товщини. Нижня кришка розграфлена горизонтальними та вертикальними смугами із такими ж профільними зображеннями. Примірник походить зі збірки Києво-Печерської лаври²⁹.

Варто також зазначити, що філігрань Ястжембець такого ж малюнку (подібна до № 10) міститься на розфарбованих вручну гравюрах із зображеннями чотирьох євангелістів, вставлених у примірник Острозької Біблії 1581 р.³⁰ Внаслідок атрибуції гравюр було встановлено, що їх вміщено у вільнюському виданні Євангелія 1575 р.³¹ друку Петра Мстиславця. Порівняння ви-

²⁹ Детальніше про спробу атрибуції оправ, виготовлених, певне, в Острозі див. *Бондар Н.* Острозькі оправи кириличних стародруків // Історія музеїзації та пам’яткоохоронної справи в Острозі та на Волині: науковий збірник. – Острог, 2011. – Вип. 3. – С. 440-447.

³⁰ НБУВ. – Відділ стародруків. – Шифр 762.

³¹ Детальніше про особливості примірника та його власників див. *Бондар Н.П.* До історії побутування книжкових ілюстрацій у якості самостійних естампів гравюр наприкінці XVI–

явлених на аркушах з євангелістами філіграней із філіграннями примірників Євангелія 1575 р. показало, що папір із такими знаками не виявлений у цьому виданні. Відтак гравюри не є видаленими із примірників Євангелія 1575 р., а віддрукованими окрім в пізніший час. Значну подібність або навіть ідентичність знаків паперу вставних гравюр та «Книги о постничестві» Василія Великого 1594 р. не можна вважати аргументом на користь тиражування гравюр в Острозі. Однак комплекс факторів, а саме: 1) виявлення гравюр у примірнику Біблії 1581 р., надрукованої в Острозі; 2) подібність філіграней вставних гравюр, аркушів «Книги о постничестві» Василія Великого та припалитурних аркушів її окремих примірників; 3) використання при друкуванні «Книги о постничестві» шрифтів та орнаментики П. Мстиславця, якої не було у попередніх острозьких виданнях, – робить гіпотезу про тиражування естампних гравюр із зображеннями апостолів саме в Острозі цілком життєздатною. А відтак ці гравюри можна вважати гіпотетичними первістками української естампної книжної гравюри. І, беззаперечно, вони належать до найдавніших зразків самостійних естампних картинок, що були популярними і широко побутували в Україні.

Цікаві результати надало вивчення паперу примірника «Книги о постничестві» Василія Великого 1594 р. зі збірки Державного історико-культурного заповідника в Острозі. В цьому примірнику для форзацій аркушів використано папір із водяним знаком острозької папірні, що зображує чотиридільний герб князів Острозьких, подібний до надрукованого у «Книзі о постничестві» Василія Великого 1594 р. – на щиті герби Юрій Змієборець, Погоня, власний князів Острозьких та Коньча в орнаментальному обрамленні. Єдина відмінність обох гербів полягає у тому, що замість зображення складного родового знаку князів Острозьких на філігранях бачимо лише одну косу риску, тоді як інші елементи втрачено. Вище ми показали, що при друкуванні тиражу видання «Книги о постничестві» острозький папір не використовувався. Знак, виявлений нами на форзацій аркушах цієї книжки, О. Мацюк датує 1606–1607 р. із посиланням на дослідження М. Гембаровича³².

Використання острозького паперу для форзаців «Книги о постничестві» Василія Великого свідчить про наявність у примірнику острозької видавни-

XVII ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2005. – Вип. 10. – С. 219–222; *Бондар Н.П.* Ілюстровані примірники острозької Біблії 1581 р. із зборання НБУВ як джерело дослідження перших естампних східнослов'янських гравюр // Рукописна і стародрукована книга: Міжнародна наукова конференція, Львів 23–25 квітня 2004. – Львів, 2006 – С. 11–14; *Бондар Н.П.* Первопечатные эстампные гравюры П. Мстиславца и П. Берынды в экземплярах Острожской Библии 1581 г. из собрания Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского // Федоровские чтения, 2007. – Москва, 2007. – С. 97–101.

³² *Мацюк О.Я.* Папір та філіграні на українських землях... – № 368, С. 141, 261, 274; *Gębarowicz M.* Z dziejów papiernictwa XVI–XVIII w. – Tabl. XXVIII, № 122.

чої оправи або ж оправи місцевого виробництва. Оскільки філігрань форзаційних аркушів датується приблизно на 10 років пізніше від часу друкування, то ці аркуші не могли бути видавничими або захисними, а пізніше використаними палітурником. Навряд чи папір острозького виробництва надходив на продаж в інші населені пункти, де працювали палітурні. Отже, оправу цього примірника можна вважати виготовленою в палітурні Острога у перших роках XVII століття. Зроблена вона із коричневої шкіри. На верхній кришці міститься тиснення у вигляді кибалкового середника із Розп'яттям та кількох рамок, у тому числі й орнаментальних. Внутрішнє поле навколо середника прикрашене кількома видами рослинних віньєток. Одна із рамок складається із медальонів у вигляді зображенень польських королів та королев в орнаментальному обрамленні. Нижня кришка розграфлена горизонтальними та вертикальними смужками із таким само тисненням, як і на верхній кришці.

Вже давно постало питання щодо можливості ідентифікації острозьких оправ дещо пізнішого часу. Таке комплексне дослідження можливе на масиві стародруків зі збірки онуки князя Василя-Костянтина Острозького – Анни-Алоїзи Ходкевичової, яка нині складає десятки примірників і зберігається в колекції Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського та фондах Острозького заповідника. У цій збірці віднайдено багато книжок з ідентифікованими суперекслібрисами власниці Острога, що вказує на принадлежність видань до її приватної (або ж донаційної до Острозької езуїтської колегії) бібліотеки. Інші стародруки не містять суперекслібрисів, однак мають однакові оправи зі світлого пергаменту із майстерним тисненням, переважно у вигляді смужок та рамок. У публікації Юлії Шемети здійснено спробу ідентифікації оправ тих видань, які А.-А. Ходкевичева подарувала езуїтській колегії³³. Наше порівняння тиснення цих оправ та оправи «Книги о постничестві» із форзацями із паперу місцевого виробництва з фондів Острозького заповідника показало, що вони містять ідентичні елементи. Особливості місцевих оправ стародруків збірки Острозької езуїтської колегії, маємо надію, будуть нами досліджені в подальшому. Однак варто відмітити, що на форзаціях аркушах вже кількох примірників вдалося виявити філіграні острозької папірні, що їх О. Мацюк датує 1640 роком³⁴. Наявність острозьких філіграней на форзацах стовідсotково доводить факт виготовлення оправ саме в Острозі. Йдеться про примірники видань твору з астрономії Тіхо Браге (Франкфурт, 1610)³⁵ та два томи серійного видання

³³ Шемета Ю.М. Суперекслібрис Анни-Алоїзи Острозької у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Київ, 2003. – Вип. 10. – С. 157-171.

³⁴ Мацюк О.Я. Папір та філіграні на українських землях... – С. 142. – № 370-371.

³⁵ НБУВ. – Відділ стародруків. – Шифр In.655.

твортів Фоми Аквінського, надрукованих в Антверпені 1612 р.³⁶ Перша із книг має вкладний запис про передачу до Острозької колегії 1636 р., а друга (т. 10) – подібний запис 1640 р. Всі ці факти беззаперечно доводять виготовлення оправ у Острозі в першій половині XVII ст. Маємо надію на те, що з часом за допомогою фахівців з України та зарубіжжя нам вдасться атрибутувати більш ранні острозькі оправи.

* * *

Таким чином, в ході дослідження нам вдалося дійти деяких висновків. По-перше, при друкуванні «Книги о постничестві» Василія Великого 1594 р. використано папір переважно підкраківського походження. Більшу частину тих же видів паперу ми бачимо у попередніх виданнях, зокрема, в Острозькій Біблії 1581 р., що свідчить про спрямованість великою мірою на ті самі джерела придбання паперу. На початкових етапах роботи над книжкою помітна орієнтація на використання високоякісного паперу. Однак по мірі друкування книжки залучався папір гіршої якості, що, вірогідніше усього, пояснюється обмеженістю видавців у коштах. Також помітний поспіх при друкуванні, коли перепліталися невисохлі аркуші, особливо при друкуванні аркушів останнього рахунку. Мало місце друкування меншої кількості аркушів останнього рахунку, вірогідно, через брак паперу. Внаслідок цього розповсюджувалися неякісні неповні примірники, вірогідно, через втрату зацікавленості у публікації книжки власника друкарні В.-К. Острозького, а відповідно, діячів, причетних до публікації твору Василія Великого. Озвучені висновки не є остаточними. У майбутньому вони підтверджуються або, можливо, будуть спростовані внаслідок докладнішого вивчення писемних джерел та більшої кількості примірників видання.

---

³⁶ НБУВ. – Відділ стародруків. – Шифри In.863/10, In.863/15-16.